

ӨЛІМ ЖӘНЕ ӨЛІМСІЗДІК ҚҰБЫЛЫСЫ: ДІН ФИЛОСОФИЯСЫ ТҰРҒЫСЫНАН ТАЛДАУ

Жаныкулов Нурлыбек

nurlybek.zhanykulov@gmail.com

*Ондокуз Майыс Университеті, Философия және дін ғылымдары
кафедрасы*

Zhanykulov Nurlybek

nurlybek.zhanykulov@gmail.com

Department of Philosophy and Religious Sciences, Ondokuz Mayys University

Аңдатпа. Адамзат тарихынан белгілі болғандай дін, дәстүр, мәдениет, ғылым ешбірі өлім және өлімсіздік тақырыбынан айналып өтпеген. Себебі, өлім адамзаттан ажырамайтын экзистенциалды феномен. Адам баласы ертелі кеш өліммен жүздесетіндігін, түптің түбінде ажалдың торына түсетіндігін түйсіне алатын парасатты болмыс. Алайда адамдардың басым көпшілігі түп санаға орныққан бұл шындықтан теріс айналып өткісі келеді. Бірақ өлім бізге тәуелді емес, табиғи заңдылық. Қарттыққа қадам басқан сайын ақыл-есі бүтін саналы адамды еріксіз өлім құбылысы толғандыра бастайды. Жайшылық өмірде бағаланбайтын құндылықтардың қадір-қасиетін сезіне бастайды. Сондықтан ақылы сау адам баласы тірі кезінде ішкі жан-дүниесін рухани құндылыққа толтырып, абыроймен жан тапсыруға тырысып бағады. Философиялық толғанысты өлімге алғашқы дайындық ретінде көрген Платонның (б.з.д 427-347) пікірінше өлім түсінігі болмай философия жасау қиын әрі мағынасыз [1, 52 б.]. Сондықтан тарихтың әр кезеңінде өзекті боп келген бұл толғақты құбылысты дін философиясы тұрғысынан зерделеу бүгінгі күн үшін де маңызды әрекеттердің бірі болмақ.

Түйін сөздер: Өлім, өлімсіздік, өлім қорқынышы, өлімнен кейінгі өмір.

Кіріспе

Өлім бүкіл мақлұқатқа, адамзатқа ортақ құбылыс болса да бұған қатысты көзқарастар бірі-бірінен өзгеше. Біреу үшін өлім, қайғы мен қасіреттің ошағы болса, ал біреуге қайғыдан құтылудың жолы, уайым-қайғының таптырмас дәрісі [2, 44 б.]. Күнделікті өмірде жиі кездесетін өсиет пен мирас қалдыру, мәйітті жерлеу рәсімі, қайтыс болған кісіні еске алып дұға жасау, үлкендердің есімін ырымдап жаңа туған нәрестеге беру сынды әрекеттердің барлығы өлім мен өлімсіздік құбылысының адам өмірінде қаншалықты маңызды екендігін көрсетеді.

Тарихи тұрғыдан көз жүгіртсек, «өлім деген не?», «өмірден соң адамды не күтіп тұр?», «жан қайда барып тұрақтайды?», «өлімсіздік деген не?»

сынды сұрақтар философия тарихының әр кезеңінде жиі қозғалып келген. Әсіресе дін философиясы ғылымы осы мәңгілік философиялық тақырыпқа соқпай өтуі мүмкін емес. Мұсылмандардың қасиетті жазбасы Құранда рухтың Аллаға тән екендігі және ол турасында адамзатқа өте аз мағлұматтың берілгендігі* баяндалса да рух пен тәннің арақатынасы мәселесі ислам ойлау жүйесінде, кәләм, философия, тасаууф сынды ғылым салаларында ең көп тартысқа түскен тақырыптың бірі болып табылады.

Тақырыпқа терең кірместен бұрын ең алдымен «өлім», «өлімнен кейінгі өмір» ұғымдарына қатысты жиі қолданылатын сөздердің этимологиясына тоқталсақ. Батыстық ойлау жүйесінде кеңінен қолданылатын «eschatology» ұғымы, латын тіліндегі «соң», «дерек, ақпарат» мағынасын беретін «eschaton» түбірінен туындайды. Терминдік мағынасы «Адамзаттың өмірден кейінгі өмірге қатысты ізденісі мен талпынысын білдіретін Құдайлық ғылым». Ислам философиясы мен кәләм ғылымында қолданылатын «ахирет» сөзі де жоғарыда айтылған анықтамаларға жақын «өмірден кейінгі мәңгілік өмір» мағынасында қолданылады. Ал, Құранда «өлім» мағынасында жиі қолданылатын арапша «мәут» сөзі «әрекетсіздік», «тыныштық», «мәңгілік ұйқы», «соңғы сапар» сынды бірнеше мағынаны білдіреді [3, 319-120 бб.].

Ал енді өлім құбылысына қатысты ой толғаған бірқатар философтар мен ғалымдардың көзқарастары мен берген анықтамаларына тоқталып өтсек. Әдетте өлімге қатысты түсініктерді негативті және позитивті деп екіге бөлуге болады. Бірі өлімді өмірде жеткен бүкіл жетістіктеріңді, жиған-тергеніңді бір мезетте күл талқан қылатын пәлекет ретінде көрсе, енді бірі осы өмірдің құндылығы мен мән-мағынасын ұқтыратын құбылыс ретінде қарастырады [4, 245 б.]. Мысалы, Кьеркегор (1813-1855), Ясперс (1883-1969), Унамуно (1864-1936) сынды экзистенциалист философтар өлімнен діни-философиялық мән іздесе, Ницше (1844-1900), Сартр (1905-1980) сынды философтар өлімді түсініксіз, мағынасыз, бос сандырақ деп қабылдайды [5, 127-133 бб.]. Стойкші философтардың бірі Сенека (б.з.д 4- б.з. 65) болса өлімді тағдырдың жазмышы дейді. Оның пікірінше өлім, қысқа уақыт ішінде бір мезетте өтіп кететін процесс емес. Біз өлімнің құшағына күн сайын ақырын баяу жылжып отырамыз. Сондықтан мына өмірге тым қызығып, құмартып та әлде өмірден түңіліп, жиіркеніп те кетпеуіміз тиіс [6, 380 б.]. Яғни, адам өлім мен өмірдің таразысын тең ұстауы қажет.

Ле Пойдевин (1962 жылы туған) өлімді басқа бір қырдан танытуға тырысады. Оның пікірінше өлім, теист пен атеисті бірі-бірінен айыратын негізгі нүктелердің бірі. Құдайға сенген адам өлімді жаңа өмірдің баспалдағы ретінде көреді. Ол үшін өлім, мәңгілік, шексіз бақытқа, Хақтың нұрына қауышуды білдіреді. Ал ахиретке сенбейтіндер үшін өлім, тыныс пен жүрек қағысының тоқтауы, сананың өшуі. Яғни өлім, дененің шіруінен басқа

---

* Исра /85

ештеңе емес. [3, 322 б.]. Дегенмен мәселені тек екі сенім негізі аясында ғана шектеп, қарастыру дұрыс емес. Себебі, Құдайға сеніп, ахиретті жоққа шығаратындардың болғаны тәрізді, рухтың өлімсіздігін қуаттап, бірақ Құдайды терістейтін философтар да жоқ емес.

Атақты психолог Фрейд (1856-1939), қалыпты, бақытты өмір сүріп жатқан бұл дүниеде өзімізді кейде бөгде, бөтен сезінуіміздің себебін осы өлімсіздік ұғымымен байланыстырады. Оның пікірінше адам, өлімнің табиғи үрдіс екендігін, әр адамның табиғатқа бір жан қарыздар екендігін іштей сезсе де, ақиқат ретінде оны мойындағысы келмейді. Өлімді өмірінен ысырып, санасынан өшіріп тастағысы келеді. Алайда қанша тырысса да түп санаға орныққан бұл ұғымнан қашып құтыла алмайды. Себебі, ешбір жан өзінің ажалмен бірге біржолата жоқ болып кететініне сенбейді. Адам өлімнен кейінгі өмірге қатысты нақты ештеңе білмесе де бейсаналы түрде өзінің/рухының өлімсіз екендігін іштей сезіп тұрады [7, 35-36 бб.]. Яғни, өлімсіздік, адамның ерік қалауынан тыс, адам бойында көрінетін табиғи құбылыс.

Кейбір зерттеушілер өлімсіздік мен ахирет түсінігінің адамның практикалық өмірінде аса маңызды роль атқаратындығын атап өтеді. Олардың пікірінше мәңгілік өмірді мақсұт еткендердің өмір сүру формасы мен ұстанымдарында өзіндік айырмашылық бар. Өлімнен кейін үлкен бір есеп күнінің күтіп тұрғанын шынайы түйсінетін жан, әділдікті өзіне ту етіп, зұлымдық, қулық-айладан, азғындықтан бойын аулақ ұстауға тырысады. Сондай-ақ, уақытша тұрақ санайтын пәни өмірдің баянсыз, алдамшы дүниесіне де бой алдырмайды. Сайып келгенде ахирет түсінігі, өмірлік ауыртпалықтарды жеңуде, қиындыққа мойымай, қайғыға қарсы төзе білуде оң әсерін тигізеді. Сонымен қатар ақыл мен арды иемденген адам баласына ауыр жауапкершілік жүктейді [8, 59-63 бб.].

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу жұмысы барысында өлім мен өлімсіздік құбылысының адам өміріндегі орны мен маңызы көрсетіліп, діни-философиялық талдау жасалынды. Зерттеудің әдістемелік негізі ретінде өлім мен өлімсіздік тақырыбына қатысты ой қозғаған шығыстық және батыстық озық ойлы ойшылдардың теориялық тұжырымдары зерделенді. Сондай-ақ өлімсіздік құбылысының сүйенетін тарихи, ғылыми, моральдық, философиялық негіздері салыстырмалы түрде сараланды. Сонымен қатар тақырыпты зерттеуде гуманитарлық ғылымдарда кеңінен қолданылған герменевтикалық, онтологиялық, аксиологиялық, салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Өлім қорқынышы

Адамның санасын үрейлендірген өлім құбылысы шын мәнінде қорқынышты ма? Несімен қорқынышты? Кімдер үшін қорқынышты? Бұл

жайында ой қозғаған теологтардың арасында жалпы ортақ көзқарас жоқ, Қорқыныштың салдарын әркім әрқалай топшылайды. Себебі, кейбір жандар өз ажалынан емес, жанына жақын жандардан айырылып қалудан, жоғалтып алудан қорқады. Ал кейбірі, бүкіл жиған-тергенін осы пәниге тастап, мал-дәулетінен қол үзіп кетуден қорқады. Сондай-ақ, ахирет сенімі бар діндерде жиі қозғалатын пәни дүниеде күнә жасағандардың жан тапсырар сәтінде қиналып, азапталатындығы жайында деректер адам баласының бойындағы үрейін одан әрі үдете түскен.

Өлім құбылысы адам санасында қорқыныш ұялатса да тарихта кейбір философтар мұны маңызды тақырып ретінде көрмеген. Бұл көзқарасты қуаттаушылардың бірі Антикалық материалист философ Эпикур (б.з.д 341-270), «Біз бар кезде өлім жоқ, ал өлім келгенде біз жоқпыз» сөзімен өлім қорқынышының негізсіз екендігін айтады. Қорқыныш пен үрейден ұзақ өмір сүруді көздейтін бұл бағыттағы философтар, адамзат қанша қайғырып, үрейленсе де пайдасыз екендігін, өлім сәті келгенде ештеңе өзгерте алмайтындығын алға тартады [9, 277-278 бб.]. Эпикурдің пікірінше, өлім келгенде адамды құрайтын атомдар құлдырап, жойылып, жоқ болады. Адам болмысынан сөз етудің ешбір мәні қалмайды. Эпикурдің жаңа замандағы көрнекті ізбасарларының бірі Б. Рассел (1972-1970), өліммен бірге адамның түпсанасының да жойылғандығын, сондықтан қорқыныш, үрейді сөз етудің мәнсіз екендігін алға тарта-ды [3, 322 б.]. Байқағанымыздай атеист, материалист, физикалист философтардың өлімнен кейінгі өмірге қатысты пікірлері дерлік бірі-біріне жақын. Алайда антикалық философтардың бірі Сократтың пікірі, Епикурден өзгеше. Ойшылдың пікірінше өлімнен қорқу, өзі ештеңе білмесе де барлығын білетіндей өзін дана санау сияқты. Себебі, ешкім өлімнің адамға қандай үлкен жақсылық, нығмет әкеліп, әкелмейтін- дігін білмейді, бірақ құдды жамандық әкелетінін білетіндей қорқады [6, 380 б.].

Ислам философиясында есімі жиі кездесетін философтардың бірі Әбу Бакир әр-Рази (854-932) *«әт-Тиббур-Рухани»* атты еңбегінде ахиретке иман келтірген, ахлақи өмір салтын ұстанған, хақ діннің әмірін мүлтіксіз орындап, Хақпен бірге өмір сүрген адамның бойында өлім қорқынышы болмайтындығын сөз етеді [3, 323 б.]. Ал, Ғазали (1058-1111) бұл пікірмен келіспейді. Оның пікірінше, дүние бір сынақ мекені, кімнің алдында не күтіп тұрғанын ешкім дүп басып айта алмайды. Адам соңғы демін иманмен беретініне де ешқандай кепілдік жоқ. Сондықтан ақылы мен ирфаны бар әр адам, тіпті пайғамбарлар да өлім сәтінде үрейленеді. Ғалымның пікірінше адамның жүрегін осы өмірге деген махаббат пен қимастық билеп тұрса *«сәкәратул-мәутте»* – өлім мастығы келгенде – қиын жағдайға тап болады, бойын қорқыныш пен үрей жайлай бастайды. Себебі, адам қалай өмір сүрсе солай жан тапсырады, ал қалай жан тапсырса солай қайта тірілтеді [4, 247 б.].

Стоя философтары бойынша ахирет сенімі, өлім сәтінде сезінетін қорқыныш пен үрейге қарсы ең күшті дәрі. Олардың пікірінше өлім

қорқынышынан құтылудың ең тиімді жолы өлімнен қашу емес, керісінше оны көбірек еске алып, ойлану. Діни және мистикалық тұрғыда ойланатын ортағасырлық кейбір ойшылдар, өлім қорқынышының көбірек пасықтар мен надандарға тән екендігін алға тартады. Бұл пікірді қуаттаушылар “ойынды таза ұстап, дұрыс әрекет етіп, қайырымды болсаң өлім қорқынышын жеңесің” ұстанымын негізге алады. Фараби (870-950), надандарда болатын өлім қорқынышының себебін былайша түсіндіреді. Надандар құндылық пен байлықты бұл дүниелік ләззатпен өлшейді. Сондықтан өлімді жек көреді. Өйткені ажал, олардың жиған бүкіл байлығын бір мезетте уысынан тартып алып, мақрұм етеді. Ал пасықтардың қорқынышы екі себептен туындайды; а) өмірлік ләззатпен қоштасу б) о дүниелік бақыттан да үміт үзуі. Ал қайырымды адамдар үшін өлімнен қорқудың ешқандай себебі жоқ. Себебі қайырымды адам, бүкіл ғұмырын ізгі іске жұмсауға тырысады. Қайырымды адам қаншалықты ұзақ өмір сүрсе соншалықты жер бетінде ізгілік пен сүйіспеншілікті жаюға ат салысып, мәнді іске барын салады [4, 247 б.]. Ал, Ибн Сина (980-1037) адам бойындағы өлім қорқынышының себебін былайша тізбектейді. Оның пікірінше адамның қолында өлім ақиқаты жайында нақты ақпарат жоқ, кімнің қалай өлетінін, өлімнен кейін қандай жағдайларға тап болатындығын, қайда баратындығын нақты білмейді. Сондай-ақ о дүниеде күнәһарлардың азап тартатыны жайындағы түсініктер мен сенімдер, жан тапсырар алдында өлімге себеп болған ауру немесе пәлекеттің ащы дәмі мен азабын тарту, мына өмірге мал, мирасын тастап кету сынды түсініктердің барлығы өлім қорқынышына себеп болады [2, 56 б.].

Сопылық жолды ұстанып, өмірін Хаққа арнаған ойшылдардың бірі Мәулана Руми (1207-1273) өлімді “сағынышпен күткен ең жақын досым” деп сипаттайды. Себебі, өлімнің келуімен құл мен Құдай арасындағы перделер ашылады [10, 10-15 бб.]. Сондықтан ойшыл, хақпен қауышатын күнді, яғни өлімді “Шәб-и Арус”, “Менің той кешім” деп той-думанға балаған [11, 67 б.].

“Өмірдің мәні - өлім” деген батыстық экзистенциалист философтардың бірі Кьеркегор да өлімді азап пен қайғының соңы, азаттыққа шығудың жолы ретінде қарастырған. Өлімді позитивті тұрғыда қолға алған ойшылдың пікірінше, өлім жеке субъект үшін ғана қорқынышты, қайғылы. Бірақ өліммен өмір тоқтап қалмайды, сенсіз жалғасын тауып кете береді. Алайда адам осы қайғыру арқылы рухын кемелдендіреді, асқақтатады. Адамның қайғыруы оның жануар әлемінен үстем екендігін білдіреді [5, 133 б.]. Яғни философтың пікірінше өлімнен туындайтын толғаным пен қайғы ол табиғи жағдай. Бұл ешқандай да әлсіздік емес. Керісінше іштегі рухтың оянуы, ішкі қозғалыс пен өзгерістің көрінісі.

Батыс өркениетінде өлім тақырыбында «Эвтаназия» (auto-өзім, nazia-өлім) мәселесі жиі талқыланады. Эвтаназияның суицидтен айырмашылығы адам қоғамның рұқсаты арқылы өз қалауы бойынша өмірден өтеді [12, 22 б.]. Яғни, адам медициналық жолмен ешқандай ауырлықты сезінбей, ұйқыға

кеткендей өмірмен қош айтысады. Кейбір жандар өмірінің соңына дейін тәндік-сезімдік ләззаттың бәрін татып, соңында еш зардап шекпей, қиналмай жан тапсырғысы келеді. Өлімнің зардабынан қашу үшін осындай жолды таңдайды. Ал, кейбіреулер қатерлі ісікпен ауырып, өмірден үмітін үзгенде немесе қартайып бойынан күш-қауқары кетіп, өзін қоғамға керексіз сезінгенде өлімді тығырықтан шығудың жолы деп түсініп, мұндай қадамға барады. Яғни, мұндай жағдайлар көбінесе адамдардың рухани және психологиялық әлсіздіктерінің салдарынан болып жатады. Сондықтан суицид, эвтаназия сынды бүкіл әлемге қауіп төндірген дерттермен күресте, адамдарды өліммен немесе өлімнен кейінгі өмірмен қорқытып ұстау тиімді тәсіл емес. Қазіргі таңда суицидке байланысты жазылған діни сарындағы еңбектерде, мақалаларда өз-өзіне қол жұмсағандардың жаназасы оқылмайтындығы, қабірде қиналатындығы, ахиретте тозаққа мәңгілікке азапталатындығы жайында әңгімелер жиі қозғалады. Осы орайда мына бір нәрсені естен шығармаған жөн. Өмірден қажыған, рухани тозған адамның өлімнен кейінгі өмірді ойлауға мұршасы болмайды. Сондықтан суицидке қарсы күресте адамдарды өліммен қорқытқаннан гөрі, оларды өмірге шабыттандырып, құштарлығын арттыру, өмір мен өлімнің мақсаты мен мәнін түсіндіру анағұрлым тиімді.

Өлімсіздік сенімінің сүйенетін негіздері

Өлім мен өлімсіздік кең ауқымды толғақты құбылыс болғандықтан бұл тақырыпқа қатысты қойылатын сұрақтарға берілетін жауаптар да әртүрлі. Бұл жауаптар да бүкіл адам баласын қанағаттандыра бермейді. Адам баласы қандай негіздерге, дәлелдерге сүйене отырып, келесі өмірдің бар екендігін сеніммен айта алады? Бұл мәселеде бір мұсылман “дiнiмде осылай ескерткен” деп қысқаша қайыруы мүмкiн. Алайда бұл бүкiл адам баласына ортақ, мардымды жауап бола алмайды. Себебi жер бетiндегi халықтар тек мұсылмандардан тұрмайды. Сондықтан өлімсіздік құбылысын адамзат тарихымен, тәжірибесімен қолға алған дұрыс. Тарихи тұрғыдан көз жүгіртсек бірнеше мәдениетпен дiндерде өлімсіздік мәселесі классикалық тақырыпқа айналған. Адам болмысын зерттеген ешқандай ғылым бұл тақырыпты айналып өтуі мүмкiн емес. Олай болса бұл қайнарларға сүйене отырып, өлімсіздік мәселесінің ортаға шығу себебін бірнеше қырмен түсіндіріп өтейік: тарихи, моральдық, философиялық және ғылыми.

Өлім құбылысының тарихи қырына көз жүгіртсек, археологиялық зерттеу жұмыстарында мәйіттің жанында табылған ыдыстар мен құрал-жабдықтар өлім мен өлімсіздіктің адам тарихымен қатар жүргендігін айғақтайды [3, 322 б.]. Тiптi тас дәуіріндегi мәдениеттерде өмір мен өлімді бiрi-бiрiне қарсы ұғым ретінде көрмеген. Өлімді өмірдің жалғасы ретінде танып, келесі бiр өмірдің бар екендігіне сенген [6, 382 б.]. Адамзат тарихындағы ең көне еңбектердің

бірі саналатын, әйгілі «Илиада» мен «Одиссеядан» бір жарым мың жыл бұрын жазылған «Гильгамеш» дастанында өлім мен өмірдің күресі, адамның ажалдан қашуы жайында әңгімелер кеңінен баяндалады. Аталмыш дастанда бауырының өлімінен секем алған Гильгамеш, өлімсіздіктің құпиясын іздеп, ұзақ сапарға аттанады. Алайда сапары сәтсіз болады. Сапар кезінде кездескен Құдайлардың барлығы өлімсіздікті ешқайдан таба алмайтындығын, себебі өлімнің адамға, ал өлімсіздіктің Құдайға тән екендігін айтады [13, 102-111 бб.]. Осыған ұқсас философиялық ізденістерді өзіміздің төл мәдениетімізден, қазақ философиясынан да кездестіруге болады. Әлемнің төрт бұрышын шарлап, ажалдан қашып, өлімсіздіктің сырын іздеген Қорқыт ата жайындағы аңыз бұның бір мысалы. Байқағанымыздай тарихтың әр парақшасында, әр кезеңінде де өлімге қатысты ізденістер үзіліп қалмаған.

Адамның ахлақи ойлау жүйесі мен іс-әрекетіне ықпал етуі тұрғысынан да өлімнің маңызы өте зор. Өлімнен кейін есеп-хисап беру сынды жауапкершілікті түйсінген адам баласы жақсы мен жаманның, зұлымдық пен ізгіліктің аражігін ажыратып, мағыналы һәм сәулелі өмір сүруге тырысады. Өлімнің моральдық тұрғыдағы үздік үлгісі Иммануел Канттың (1724-1804) ахлақ философиясында орын алған. Кант, Құдайдың бар екендігіне және өлімнен кейінгі өмірдің ақиқат екендігіне сенбей, ахлақи өмір салтанатын құрудың мүмкін емес екендігін тілге тиек етеді [4, 257 б.]. Байқағанымыздай Канттың этикалық ойлары, Достоевскийдің (1821-1881) “егер Құдай жоқ болса бүкіл нәрсе мубаһ болар еді” [14, 841 б.] – сөзімен толықтай үндесіп тұр. Өлімсіздік, адамның ахлақи бір болмыс болуының қажеттілігі. Ихуани-Сафа, Құдай мен ахирет сенімінің, пәни өмірде адамдардың ахлақи өмір салтанатын құруға үлкен септігі бар екендігін алға тартады. Себебі, сеніммен келген құндылықтар, өмірде жасаған әрекеттердің есебін беру сынды түсініктер, зұлымдық пен күнәдан аулақ болуға әсер етеді. Өлімсіздікті ахлақи қырдан дәлелдеуге тырысқан ғалымдар бойынша мына өмірдегі адамдардың орнатқан заң-ережелері абсолютті әділдікті орнатуға жеткіліксіз. Әлемде қылмыскер залым да, қайырымды жандар да қатар өмір сүруде. Егер өлімнен кейін өмір жоқ болса, барлығы осымен бітетін болса әділетсіздік пен әділдік арасында ешқандай айырмашылық қалмайды. Онсызда мына өмірде үнемі әлсіздер езіліп, өлместің күнін кешуде. Ал күштілер зорлық-зомбылық көрсетіп, ойына келгенін жасауда. Ал, бұл теңсіздіктерді толықтай жойып, әділдік орнатуға адамдардың орнатқан ешбір заң-ережесі, дәстүр мен дін т.б қауқары жетпейді. Адамзат тарихының қай кезеңін алып қарасақ да зұлымдықтың тоқтамағандығын көруге болады. Демек бұл әділетсіздіктердің есебін беретін, абсолюттік әділ бір соттың болуы шарт [4, 256 б.].

Өлімсіздіктің философиялық тұрғыдағы ең көркем үлгілерінің бірі Ибн Туфейлдің (1110-1185) «Хай бин Якзан» [15] еңбегінде көрініс тапқан. Аталмыш еңбекте өз анасы ретінде танитын киіктің өліміне толғанған Хайдың қайғылы жағдайы бейнеленеді. Хай, өлім тәжірибесін өз басынан

кешпесе де киіктің өліміне қарап, өлімнің теріске шығара алмайтын ақиқат екендігіне көз жеткізеді. Осылайша бұл метафизикалық құбылыстың себебі мен мақсатын түсінуге талпынады. Бұл тәжірибеден түйгеніміздей өлім, адам табиғатының фытри қажеттелігі және одан ешкім қашып құтыла алмайды. Әсіресе жанымызға жақын жандардың бұл дүниеден өтуі, жан дүниемізде ауыр жаралар қалдыруы, өлімнің хақ екендігін үнемі еске салып отырады. Екінші бір жағынан өлім құбылысы адам өміріне мән бітіреді. Себебі өлім, осы өмірдің мән-мағынасымен қадір-қасиетін түсінуге және уақытты тиімді пайдалануға үлкен мүмкіндік береді.

Өлімсіздік құбылысын проблема ретінде ғылыми тұрғыдан тартысу мүмкін, алайда бұл тақырыпта ғылыми аргумент ортаға қою өте қиын. Әсіресе позитивті ғылым кейбір мәдениеттер мен діндерде кездесетін рух шақыру, рухтармен тілдесу, рухтар мен адамдар арасында тылсым бір байланыс құру сынды діни ритуалдарды сенім мен мистикалық ойлардың өнімі ретінде қарастырады. Дегенмен рух мәселесінде ешқандай ғылыми зерттеу жұмыстары жасалынбаған деп те айта алмаймыз.

1882жылы Лондонда белгілі философ Генри Сиджвик (1838-1900), 1885жылы Америкада Уильям Джеймс (1842-1910) “Психикалық Зерттеу Орталығы”нда аталмыш тақырыпты ғылыми тұрғыда зерттеп-зерделеуге тырысты. Зерттеу жұмыстары барысында Бергсон, Шиллер, Уильям Мак-Дугалл сынды атақты философ, психологтардың көзқарастарын басшылыққа алды. Аталмыш зерттеу орталығы ғайыптан хабар алу, дыбыс есіту сынды деректерді жинап, ғылыми тұрғыда негіздеуге тырысты. Алайда парапсихологияның “өлімнен кейінге өмірге” қатысты бұл тұжырымдары ғылыми теория ретінде саналмаған [4, 260 б.]. Себебі позитивті ғылымның мүмкіндігімен метафизикалық құбылыстарды дәлелдеу мүмкін емес. Тәжірибесімен бөлісетіндей ешкім өліп те көрмеген. Десек те бұл жайында қызықты деректер бар. Жол апатына ұшыраған, электр тоғына түскен немесе найзағай соққан кейбір жандар белгілі бір уақытқа дейін өмірі тоқтап, қайта өмірге келгендігін айтады. Яғни ғылым тілімен айтқанда клиникалық өлімді бастан кешеді. Бұл өлім жайында сонау көне заманда Платон «мемлекет» атты еңбегінің 10 бөлімінде баяндаған. Соғыс кезінде ауыр жарақаттан қайтыс болған бір әскер өз жаназасында қайта оянады. Сол белгісіз кезеңде әскер, қараңғы бір жерден жарық бір әлемге қарай сапар шеккендігін, ол жерде бақыт мен қуанышқа бөленген бір топ адамды көргендігін айтады [16, 404-405 бб.]. Яғни мұндай құбылысты тарихтың беттерінен көптеп кездестіруге болады.

1975жылы Реймонд Муди (1944 туған) клиникалық өлімді бастан кешкен адамдардың көрген тәжірибелерін дерек ретінде жинақтап, «Өмірден кейінгі өмір» (Life After Life) [17] атты кітабын жарыққа шығарады. Ғалымның айтуынша, мұндай науқастардың тәні өлім сәтінде ештеңе сезбесе де, жаны өзіне ғана мәлім белгісіз бір күйді бастан кешеді. Бастапқыда науқас өзінің

өлі немесе тірі екендігіне толық көз жеткізе алмай, мең-зең күйде болады. Алайда өзінің өлі денесін сырттай көргенде қысқа уақыт үрейленіп, қатып қалады. Тіпті кейбір науқастар сол сәтте адамдардың дауыстарын, өзінің өлгені жайында айтқан әңгімелерді тұнық еске алады. Бірақ бұл үрей қысқа уақытта өтіп кетеді. Артынша өзінің қараңғы бір құбырдан (дәліз, туннель) өтіп бара жатқандығын көреді. Ол жерде адамдардың гүрілдеген, шулаған дауысын естиді. Құбырдан соң жап-жарық бір әлемге өтеді. Ол жердегі адамдарды бақытты, қуанышты күйде көреді. Қысқа уақыттан соң бір кедергіге тап болады және өзінің өмірге кері қайтуы керектігін ұғады. Сол кезде науқастардың басым бөлігі өмірге қайта оралғысы келмейді. Бірақ тылсым бір күш олардың ерік-қалауынсыз қас-қағым сәтте үлкен жылдымдықпен әкеп қайта денесіне соғады. Сол кезде қайта оянады. Бір қызығы клиникалық өлімді кешкен адамдардың басым көпшілігінде мінез-құлқында оң өзгерістер байқалған және өмірге деген көзқарастары өзгерген [18, 124 б.]. Осы тәжірибені басынан өткерген адамдардың баяндаған әңгімелері дерлік бірі-біріне ұқсас. Кейбір мамандар бұл құбылыстарды о дүниенің бар екендігін қуаттайтын бір дәлел ретінде ұсынады. Тіпті бұл тақырыптарда ғылыми кітаптар, мақалалар жариялаған. Ал кейбір ғылым адамдары мұны жоққа шығарып, бұл құбылысты жай ғана өліммен арпалысқан адамның бос сандырағы немесе түс көруі деп болжаған [4, 260 б.]. Бұл екі жақты көзқарастың шиеленісуі белгілі. Себебі, бірі сенімге, ал екіншісі дәлелге сүйенуде. Рухтың күйін ғылыми әдіс-тәсілге сүйеніп, белгілі бір құрылғымен дәлелдеу мүмкін емес. Адамды физиологиялық, биологиялық болмыс ретінде танитын позитив, рационалды ғылым бұл түсініксіз күйді жай ғана ми қыртыстарында болып жатқан өзгерістердің көрінісі ретінде қабылдайды. Ал дін (сенім) адамды тек тәннен тұратын бір болмыс ретінде ғана танып қоймай, оның рухани дүниесіне үңілген соң, бұл құбылыстан хикмет іздейді.

Десек те ғылымның объектісінің тек ғана сезімдік таныммен қабылдайтын құбылыстарды, физикалық заттарды зерттеумен шектелмейтіндігін ескеретін болсақ, адамның психикалық күйімен тығыз байланысты өлім құбылысының ғылымнан алыс еместігін көруге болады. Демек өлімсіздік сенімінің ортаға шығуына түрткі болған факторлардың бірі ретінде ғылыми ізденістердің нәтижесін көрсетуге болады.

Қорыта айтқанда біз өлімді, қай тұрғыдан алып зерделесек те, адамнан ажырамайтын құбылыс екендігіне көз жеткіземіз. Белгілі психолог Фромм айтқандай көптеген діндерде, мәдениеттерде кездесетін мәйітті мумиялау, мәйіттің денесін әрлеу сынды діни ритуалдардың барлығы адамның табиғатында, іс-әрекетінде өлімсіздікке деген талпынысын көрсетеді. Бір жағынан адам осы арқылы бойындағы өлім қорқынышынан арылғысы келеді [2, 46 б.]. Сондықтан өлім қорқынышын жеңудің ең тиімді жолы, бұл тақырыпты бүркеп, жылы жабу немесе өлім түсінігінен қашу емес, керісінше

тақырыптың мәнін ашу. Адам өлім жайында дұрыс таным қалыптастырған жағдайда баянды өмір салтанатын құра алады.

Өлімсіздіктің түрлері

Өлімсіздік ұғымын жалпылама *«шынайы және символикалық өлімсіздік»* деп екіге бөлуге болады. *«Символикалық өлімсіздік»* өмірден өткен адамдардың тірі кезінде жасаған іс-әрекеттерімен ой-тұжырымдары арқылы адамдардың санасында қалуы. Басқаша айтар болсақ адамзаттың санасында, жадында өлімсізденуі. Бұл тіркесті алғаш қолданған Роберт Джэй Лифтонның (1926 жылы туған) пайымдауынша, ертелі кеш өлетіндігін түсінген адамзат баласы өлімсіздену үшін әртүрлі символикалық жол іздей бастайды. Бірі кітап жазып, бірі сурет пен мүсін жасап, бірі ғимарат тұрғызып, көпір салып әйтеуір барлығы соңынан бір із қалдырудың дертіне түседі. Осылайша өлімсіздік құбылысы адам өміріне мән бітіреді. Қазақ дүниетанымында мұны «жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді» деп қысқа сөзбен түсіндіріп кеткен. Осыған ұқсас символикалық өлімсіздіктің тағы бір түрі ол «биологиялық өлімсіздік». *«Биологиялық өлімсіздік»* адамдардың өздеріне тән физикалық ерекшеліктерін, тарихы мен мәдени құндылықтарын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуі арқылы өлімсізденуі. Адам баласының соңынан ұрпақ қалдыруы, дүниеге келген сәбиге үлкен кісілердің есімінің берілуі немесе ата-бабадан ұрпаққа мирас қалдыруы осы өлімсіздік түріне мысал болмақ. Соңынан ұрпақ қалдырған жанды да бұл өмірмен толықтай қол үзіп кетті деу қисынсыз. Оның мінез-құлқы, сыртқы көрінісі, бет пішіні, дене бітімі, табиғи дарыны т.с.с. ерекшеліктерінің белгілі бір мөлшерде болашақ ұрпағына дариды. Ол сол арқылы өлімсізденеді. Символикалық өлімсіздіктің екінші бір түрі *«әлеуметтік өлімсіздік»*. Әлеуметтік болмыс ретінде адам, өмір бойы маңызды, пайдалы істері арқылы соңынан із қалдыруды көздейді. Адамзат өмірін жеңілдету мақсатында жаңа дүниелер ойлап тауып, елдің санасында есімін қалдыруға тырысып бағады. Аурухана, мектеп, мешіт секілді әлеуметтік ғимараттар тұрғызу, ғылым, әдебиет, өнер саласында із қалдыру әлеуметтік өлімсіздіктің бір көрінісі [4, 254 б.]. Түптен келгенде адамның түп санасына орныққан өлімсіздену құбылысы бейсаналық тұрғыда болса да әр түрлі жолдар арқылы өз функциясын атқарып отырады.

Өлімсіздік мәселесінде ғалымдар тарапынан ең көп тоқталған тақырыптың бірі *«шынайы өлімсіздік»*. Шынайы өлімсіздікті символикалық өлімсіздік тәрізді бірнеше тармаққа бөлінеді. Біріншісі, Платонның диалогтарында кездесетін, ойшылдың өлімнен кейінгі өмір жайындағы философиялық ойларының негізі болған «рухтың өлімсіздігі». Жан мен тән дуализмін негізге алған бұл түсінікте жан нурани/рухани бір жаухар ретінде танытылады [3, 326 б.]. Платонның «Phaedo» атты еңбегінде өлім жазасына кесілген Сократтың (б.з.б 427-347) жағдайына қайғырған достары жайында

баяндалады. Достарының бірі Крито, Сократқа келіп, өлгеннен кейін сені қалай жерлейік деп сұрайды. Сонда Сократ жылы жүзімен күлімсіреп «қалай қаласандар солай жерлендер, мен бәрібір сендерден алыс кетпеймін» [19, 249 б.] деп жауап қатады. Сократтың пікірінше өлім сәті келгенде жан мен тән бір-бірінен ажырайды және саф рухтар өлімнен кейін рухтар әлеміне мәңгілік, шексіз бақытқа қауышады. Платонның ізімен жүрген ислам философтарының бірі әл-Кинди, тәннен бөлек жаухар ретінде көрген «рух» сөзінің орнына «нафс»ті қолданған. Ойшыл, сәуленің күннен келгені тәрізді, нафсының да Алладан келгендігін, өлімнен кейін тәннен ажырап, ақыл әлеміне жөнелетіндігін алға тартады [3, 326 б.]. X-XI ғасырда ислам ойлау жүйесінің маңызды бағыттардың бірі Ихуани-Сафа бойынша жан мен тән екеуі де бөлек субстанциялар. Өлім тән үшін, тәндер өмірге қайта келгенге дейін жоқ болады. Ал, рух болса өлімнің келуімен тәнді тәрк етіп кетеді. Өмірде иманмен сәулелі өмір сүрген рухтар бақытқа кенеліп, өлім мен ақиқатты терістеуші рухтар болса азап пен қайғы ішінде болмысын жалғастырады. Есеп күні тәндер қайта тіріліп, рухтар өз тәніне қайта беріледі [3, 327 б.].

Рухтың өлімсіздігіне сенетін Парсыдан шыққан ислам философтарының бірі Маскеуи, бұл тақырыпты осы өмірмен байланыстырып тарқатуға тырысқан. Ойшылдың пікірінше, осы өмірде ізгіліктің соңында дұрыс өмір сүрген адамдар үшін Құдай арасындағы қашықтық ортадан жойылып, мәңгілік бағытқа кенеледі. Ал, рухтың өлімсіздігіне күмән келтіріп, зұлымдықпен өткізген жандар бұл нығметтерден мақрұм қалады.

Ислам философиясының көрнекті өкілі Фараби болса жанның (нәфс) өлімсіздігін ақылдар әлемі арқылы жүзеге асатындығын қуаттайды. Фарабидің философиясында «ақыл» түрлі мәнде қолданылатын мағынасы өте ауқымды ұғым. Ойшылдың философиясында «ақыл» бір тараптан әлемдер арасын байланыстырушы, дәнекер күш ретінде сипатталса, бір тараптан адамның ойлау қабілетінің негізі, рухтың айырылмас бір бөлшегі ретінде танытылады. Сондай-ақ, ақыл, бүкіл болмыстардың мәниеті мен формасын материясынан айырған абстракциялық ұғым. Философтың пікірінше ақыл, адамның материалдық әлемнен метафизикалық әлемге шарықтап шығуын қамтамасыз ететін негізгі күш. Өзі де жоғары шарықтаған сайын белсенділігін арттырып, осы белсенділігі арқылы формасын өзгертіп отырады. Фарабидің пікірінше ай үсті әлемі иерархиялық жолмен Құдай және ғарыштық (космик) ақылдар арқылы реттеледі. Эманациялық судур концепциясы бойынша нәфс, «бил қууа» ақылдан «бил фил» ақылға, «мустафад» ақылдан «фаал» ақылға көтерілуі арқылы азаттыққа қол жеткізеді. Бұл процесс терең ойлану мен материямен байланысты үзу арқылы жүзеге асуы мүмкін. Фараби жанның (нәфсінiң) «назари» және «амали» ізгіліктермен арақатынасына қарай өлімсіздіктің шегі мен шеңберін айқындайды. Осы екі ізгілікке ие болмағандар материалдық әлемнен тысқары шыға алмағаны үшін өлімсіздіктен үлес ала алмайды.

«Назари» ізгіліктерге ие болып «амали» ізгіліктерден аулақ болған нәфстер болса, өлімсіздіктен үлес алғанымен материалдық дүниемен қол үзбегені үшін шексіз қайғы-қасірет шегеді. Ал «назари» және «амали» ізгіліктерге ие болу арқылы «фаал» ақылға кемелденген нәфстер, өлімсіздікке қол жеткізеді, сондай-ақ ең жоғарғы абсолюттік бақытқа кенеледі [3, 327 бб.].

Ислам философиясының белді ойшылдарының бірі Ибн Синаның да көзқарасы дерлік Фарабиге өте жақын. Ойшылдың пікірінше нәфс материядан тұрмайтын «нурани» (нұрдан тұратын) бір субстанция. Сондықтан нәфс - «бақи» (өлімсіз). Өлім, ешбір нәфс үшін жоқ болуды білдірмейді. Сондай-ақ ойшыл, құран мен хадисте баяндалған денемен тірілуге байланысты мәселеге пікір білдіруден аулақ болған. Ибн Сина, бұл тақырыптардың ақылдың емес нақылдың мәселесі болғандықтан бар күйінде қабылдау керектігін алға тартқан [3, 328 бб.].

Қорытынды

Тақырыпты қорытындылай келе, өлім мен өлімсіздікке қатысты мәселелерді дін философтары үш қырдан алып түсіндіруге тырысқандығын аңғаруға болады: Діни, философиялық және ғылыми. Діни қыры бойынша өлімсіздік мәселесінің шешім жолы тек қана уахи арқылы жүзеге аспақ. Сондықтан бұл мәселенің түпкі қайнары қасиетті жазбаға барып тіреледі. Бұл көзқарас бойынша өлімсіздік тақырыбы адамға, «болмыс ретінде өмір сүру», «Құдаймен қауышу», «шынайы бақытқа кенелу» сынды үш негізгі экзистенциалдық мәнді мәселені ашып көрсетеді. Философиялық қыры жан мен тән арақатынасындағы тартыстар мен өлімсіздіктің дәлелдерін зерделеуге тырысады. Ал, ең соңғы ғылыми қыры, бұл да өлімсіздіктің бар екендігін дәлелдеумен айналысады, алайда сезімдік танымнан, тәндік тәжірибеден тыс, паранормальды құбылыстарды негізгі ала отырып, мәселені ортаға қояды [20, 103 б.].

Белгілі болғандай өлім және өлімсіздік құбылысы ең алғашқы адамның жаратылысынан бастап бүгінге дейін жалғасын тапқан өшпейтін, өлмейтін, түйткілі тарқамайтын өзекті тақырып. Адам баласы табиғатынан шексіздікке құмар, ешкім өлімді ойлағысы келмейді. Сондықтан Фрейд айтқандай адам, өлімнің себебін қарттық, апат, пәлекет, ауру, инфекция сынды жағдайлармен байланыстырып, өлімнің міндетті (болуға тиіс) ақиқаттылығынан айырып, оны кездейсоқ құбылыстармен түсіндіргісі келеді. Осылайша бойындағы өлім қорқынышынан арылу үшін әртүрлі себеп-салдар іздей бастайды [7, 37 б.]. Тіпті кейбір сенім негіздерінде өлімді жазамен байланыстырып жатады. Мысалы Христиан сенім негізі бойынша өлім, адамның жасаған күнәсіне орай берілген бір жаза. Егер ең алғашқы жаратылған адам күнә жасамағанда одан тараған ұрпаққа да өлім дарымаушы еді [6, 380 б.]. Байқағанымыздай өлім мен өлімсіздік құбылысы дерлік бүкіл діндер мен мәдениеттердің өзегін

құрайды. Адам баласы, бұл тақырыптан қанша теріс айналып өткісі келсе де ертелі кеш уақыт сағаты жеткенде бәрібір өліммен жүздеседі. Өлімнен кейінгі өмір жайында ғалымдар арасында әртүрлі аргумент, пікір ұсынғанымен барлығының жоққа шығара алмайтын бір ғана ақиқат бар, ол да өлімнің хақ екендігі. Сондықтан әр бір адам баласы Шәкәрім қажының «келдім қайдан, нетсем пайдам, өлгеннен соң не болам?» толғақты үш сұрағын өзіне жиі қойып, бұл сұрақтардың мәнін табуға тырысу қажет. Шын мәнінде өлім жайында толғаныс, адам баласын өмірмен қол үзуге емес, керісінше өмірден өз орнын тауып, сәулелі, мәнді өмір сүруге жетелейді. Себебі, толғану, пікір қылу, пәлсапа жасау Платонның тілімен айтқанда өлімге алғашқы дайындық. Ислам дінінде де Хз. Мұхаммед «қалай өмір сүрсең, солай жан тапсырасың, қалай жан тапсырсаң, солай тірілесің» сөзімен адамның мәңгілік, абсолюттік бақытқа кенелуі үшін мына өмірдің маңызы бар екендігін ескертіп кетті.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Platon, Phaidon. çev., Akderin F. – İstanbul: Say Yayınları, 2015. – 136 s.
- 2 Karakuş G., Öztürk Z., Tamam L. Ölüm ve Ölüm Kaygısı // Arşiv Kaynak Tarama Dergisi (Archives Medical Review Journal). –2012. –№ 21(1). – S. 44-79.
- 3 Kılıç R., Reçber M. Din Felsefesi. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2014. – 432 s.
- 4 Aydın M. Din Felsefesi. – İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018. – 364 s.
- 5 Özel S. Bazı Varoluşçu Filozoflarda Ölüm Kavramının İrdelenmesi. ed., Özalp H., Pakoğlu A. Ruh Ölüm ve Ötesi. – İstanbul: Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları, 2019. – 127-137 ss.
- 6 Başok S.D. Modern Bir Teşebbüs: Ölümü İnkâr ve Ölümle Mücadele // Beytulhikme Philosophy Circle Beytulhikme Int J Phil. – 2018.– №8 (1). – S. 377-393.
- 7 Freud S. Savaş ve Ölüm Üzerine. çev. Yıldırım E. – İstanbul: Oda Yayınları, 2018. – 62 s.
- 8 Yeşilyurt T., Taşdelen M. Ahiret İnancının Pratik Yansımaları // Kelam Araştırmaları. – 2012.– №10 (2). – S. 55-68.
- 9 Tokat L. Din Felsefesi. – Ankara: Bilay Yayınları, 2018. – 392 s.
- 10 Demirci M. Ölümdeki Hayat // Tasavvuf. – 2000. – № 4. – S. 9-16.
- 11 Şenat K. A. Mavlana'nın Ölüm Algısının Kur'anî Arka Planı // Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi. – 2009. – № 2. – S. 67-79.
- 12 Рабитов Т.Х., С.Е. Нұрмұратов, Философиялық энциклопедия. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Лантар Трейд, 2021. – 527 б.
- 13 Sandars N. K. Gılgamış Destanı, çev. S. Kutlu, T. Duralı. – İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973. – S. 139.
- 14 Dostoyevski. F. Karamazov Kardeşler, çev. Nihal Yalaza Taluy. – İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2013. – 1025 s.
- 15 İbn Tufeyl. Hayy bin Yakzan, çev. Uluçay M. – İstanbul: Salon Yayınları, 2016. – 176 s.
- 16 Platon. Devlet. çev., Akderin F. – İstanbul: Say Yayınları, 2017. – 416 s.
- 17 Moody R. A. Ölümден Sonra Hayat (Life After Life). çev., Suveren G. – İstanbul: Inkilap ve Aka Basımevi, 1983. – 320 s.
- 18 Tamam L., Özpozrayz N., Unal M. Ölümден Dönme Yaşantıları: Bir Gözден Geçirme // 3P (Psikiyatri Psikoloji Psikofarmakoloji) Dergisi. – 1998. – № 6 (2). – S. 123-135.
- 19 Davies B. Din Felsefesine Giriş. çev., Taştan F. – İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011.– 292 s.

- 20 Yaran C.S. Din Felsefesine Giriş. – İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018. – 296 s.
21 en-Nesefi E. Bahrü'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslâm. çev., İsmail Hakkı Uca ve Mustafa Akdedeoğulları. – Konya: Can Kitabevi, 1978. – s. 126.

Transliteration

- 1 Platon, Phaidon. çev., Akderin F. – İstanbul: Say Yayınları, 2015. – 136 s.
2 Karakuş G., Öztürk Z., Tamam L. Ölüm ve Ölüm Kaygısı // Arşiv Kaynak Tarama Dergisi (Archives Medical Review Journal). –2012. –№ 21(1). – S. 44-79.
3 Kılıç R., Reçber M. Din Felsefesi. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2014. – 432 s.
4 Aydın M. Din Felsefesi. – İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018. – 364 s.
5 Özel S. Bazı Varoluşçu Filozoflarda Ölüm Kavramının İrdelenmesi. ed., Özalp H., Pakoğlu A. Ruh Ölüm ve Ötesi. – İstanbul: Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları, 2019. – 127-137 ss.
6 Başok S.D. Modern Bir Teşebbüs: Ölümü İnkâr ve Ölümle Mücadele // Beytulhikme Philosophy Circle Beytulhikme Int J Phil. – 2018.– №8 (1). – S. 377-393.
7 Freud S. Savaş ve Ölüm Üzerine. çev. Yıldırım E. – İstanbul: Oda Yayınları, 2018. – 62 s.
8 Yeşilyurt T., Taşdelen M. Ahiret İnancının Pratik Yansımaları // Kelam Araştırmaları. – 2012.– №10 (2). – S. 55-68.
9 Tokat L. Din Felsefesi. – Ankara: Bilay Yayınları, 2018. – 392 s.
10 Demirci M. Ölümdeki Hayat // Tasavvuf. – 2000. – № 4. – S. 9-16.
11 Şenat K. A. Mavlana'nın Ölüm Algısının Kur'ani Arka Planı // Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi. – 2009. – № 2. – S. 67-79.
12 Gabitov T.H., Nurmuratov S. E. Filosofialyq ensiklopedia. – Almaty: KR BGM GK Filosofia, saiasattanu zhane dintanu instituty, Lantar Treid, 2021. – 527 b.
13 Sandars N. K. Gılgamış Destanı, çev. S. Kutlu, T. Duralı. – İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973. – S. 139.
14 Dostoyevski. F. Karamazov Kardeşler, çev. Nihal Yalaza Taluy. – İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2013. – 1025 s.
15 İbn Tufeyl. Hayy bin Yakzan, çev. Uluçay M. – İstanbul: Salon Yayınları, 2016. – 176 s.
16 Platon. Devlet. çev., Akderin F. – İstanbul: Say Yayınları, 2017. – 416 s.
17 Moody R. A. Ölümünden Sonra Hayat (Life After Life). çev., Suveren G. – İstanbul: Inkilap ve Aka Basımevi, 1983. – 320 s.
18 Tamam L., Özpoyraz N., Unal M. Ölümünden Dönme Yaşantıları: Bir Gözden Geçirme // 3P (Psikiyatri Psikoloji Psikofarmakoloji) Dergisi. – 1998. – № 6 (2). – S. 123-135.
19 Davies B. Din Felsefesine Giriş. çev., Taştan F. – İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011.– 292 s.
20 Yaran C.S. Din Felsefesine Giriş. – İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018. – 296 s.
21 en-Nesefi E. Bahrü'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslâm. çev., İsmail Hakkı Uca ve Mustafa Akdedeoğulları. – Konya: Can Kitabevi, 1978. – s. 126.

Жаныкулов Н.

Феномен смерти и бессмертия: анализ с точки зрения философии религии

Аннотация. Как известно из истории человечества, религия, традиция, культура, наука не обошли стороной тему смерти и бессмертия. Потому что смерть – это экзистенциальный феномен, неотделимый от человечества. Человек-разумное существо, которое может осознавать, что рано или поздно умирает, в конечном итоге попадает в

ловушку смерти. Однако подавляющее большинство людей хотят обойти эту реальность. Но смерть не зависит от нас, это естественная закономерность. По мере того, как человек стареет он невольно начинает думать о неизбежности смерти. Человек начинает ценить все в жизни. Поэтому человек старается наполнить свой внутренний мир духовными ценностями и уйти из жизни с честью и достоинством. Платон (427-347 до н. э.) который рассматривал философские размышления как первую подготовку к смерти считал, что не имея никакого понятия о смерти трудно заниматься философией и понять его суть. Поэтому изучение этого волнующего явления, актуального на каждом этапе истории, с точки зрения философии религии, является одним из важных действий и на сегодняшний день.

Ключевые слова: Смерть, бессмертие, страх смерти, жизнь после смерти.

Zhanykulov N.

The Phenomenon of Death and Immortality: Analysis From the Point of view of the Philosophy of Religion

Abstract. It is well known from the history of humanity that religion, tradition, culture, science have not spared the topic of death and immortality. Because death is an existential phenomenon, inseparable from humanity. Man is an intelligent being who can realize that eventually, he dies and falls into the trap of death. However, the vast majority of people want to circumvent this reality. However, death does not depend on us it is a natural pattern. As a person ages, he involuntarily begins to think about the inevitability of death. A person begins to appreciate everything in life. Therefore, a person tries to fill his inner world with spiritual values and leave life with honor and dignity. Plato (427-347 BC), who considered philosophical reflections as the first preparation for death, believed that having no concept of death it is difficult to engage in philosophy and understand its essence. Therefore, the study of this exciting phenomenon, relevant at every stage of history, from the point of view of the philosophy of religion, is one of the important actions today.

Keywords: Death, immortality, fear of death, life after death.